

منابع تاریخی شیعه

تا قرن پنجم

محمد رضا هدایت‌پناه

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
زمستان ۱۳۹۴

هدایت‌پناه، محمدرضا، ۱۳۴۵ -

منابع تاریخی شیعه تا قرن پنجم / محمدرضا هدایت‌پناه؛ ویراستار سعیدرضا علی‌عسکری. — قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۴.

بیست: ۵۷۱ ص. (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۳۴۴: تاریخ: ۸۱)

ISBN: 978-600-298-096-0

۲۲۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: ص. [۴۹۳-۵۱۸]: همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. شیعه—تاریخ‌نویسی—از آغاز تا قرن ۵ق.—کتابشناسی. ۲. شیعه—سرگذشت‌نامه—از آغاز تا قرن ۵ق.—کتابشناسی.

الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. عنوان

۰۱۶/۲۹۷۴۱۷

۷۸۳۵/۱۳۹۴

شماره کتابشناسی ملی

۴۱۶۹۱۷۴

منابع تاریخی شیعه تا قرن پنجم

مؤلف: محمدرضا هدایت‌پناه

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (شماره انتشار: ۳۴۴: تاریخ: ۸۱)

ویراستار: سعیدرضا علی‌عسکری

صفحه‌آرایی: اعتصام

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۴

تعداد: ۱۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم_ سبحان

قیمت: ۲۲۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلا منع است.

قم: ابتدای شهرک پرديسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۰۰۰ (انتشارات: ۳۲۱۱۳۰۰)

نمبر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص.پ. ۳۷۱۸۵-۳۱۵۱

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، نیش کری اُسکو، تلفن: ۰۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

فروش اینترنتی: www.ketab.ir/rihu

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و درنظرگرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارآیی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یکسو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی رهنما بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایمای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

این کتاب به عنوان منبع درسی برای درس منابع و مأخذشناسی در رشته‌های «تاریخ تشیع» و «تاریخ اسلام» در مقطع کارشناسی ارشد و دکتری و نیز دیگر علاوه‌مندان به مباحث تاریخ تشیع و اهل بیت اللّٰه فراهم آمده است.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های مؤلف محترم، حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای محمد رضا هدایت‌پناه و نیز از ارزیاب گرامی جناب آقای دکتر نعمت‌الله صفری فروشانی سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

۱ مقدمه
فصل اول: کلیات پژوهش	
۷	۱. طرح مسئله
۸	۲. پرسش‌های اصلی
۹	۳. پرسش‌های فرعی
۹	۴. ضرورت و اهمیت پژوهش
۱۱	۵. هدف پژوهش
۱۲	۶. پیشینه پژوهش
۱۳	تاریخ‌نگاران شیعه تا پایان قرن هفتم، علی امامی‌فر
۱۳	معجم مورخی شیعه الامامیه—الزیدیه—الاسماعیلیه، صائب عبدالحمید
۱۳	تاریخ‌نگاری شیعیان، محمدحسین مشایخ فربودونی
۱۴	نگاهی گذرا به تاریخ‌نگاری در فرهنگ تشیع، رسول جعفریان
۱۴	سهم و نقش مورخان شیعه در تاریخ‌نگاری اسلامی، فاطمه جان‌احمدی
۱۴	تاریخ‌نگاری شیعیان در سده‌های نخستین، منصور داداش‌نژاد
۱۵	سیری در مقتل نویسی و تاریخ‌نگاری عاشورا از آغاز تا عصر حاضر (۱، ۲، ۳)، محسن رنجبر
۱۶	مقتل‌نگاری شیعیان از آغاز تا پایان قرن پنجم هجری، محمد جواد یاوری
۱۶	جایگاه ابومخنف ازدی در تاریخ‌نگاری اسلام، عبدالله رجائی
۱۷	منابع کتاب و قوه صفین، نصرین‌مزاحم عطار منقری، رسول جعفریان
۱۷	ابوالفرح اصفهانی، دکتر آذربوش آذر تاش و علی بهرامیان
۱۷	بررسی دو اثر تاریخ‌نگاری شیخ صدوq، نعمت‌الله صفری فروشانی
۱۷	حسین بن حمدان خصبی و کتاب الهداية‌الکبری، نعمت‌الله صفری فروشانی
۱۷	محمدبن جریر طبری آملی و کتاب دلائل الامامه، نعمت‌الله صفری فروشانی
۱۷	شیخ مفید و تاریخ‌نگاری او در کتاب الارشاد، نعمت‌الله صفری فروشانی

الارشاد و تاریخ‌نگاری زندگانی ائمه <small>علیهم السلام</small> ، نعمت‌الله صفری فروشانی.....	۱۷
حسین بن عبدالوهاب و عیون المعجزات، نعمت‌الله صفری فروشانی.....	۱۸
علی بن عیسیٰ اربلی و کشف الغمہ، رسول جعفریان.....	۱۸
۷. مفاهیم.....	۱۹
۱-۱. منبع شناسی.....	۱۹
۲-۱. سیره‌نگاری.....	۲۰
۳-۱. تحمل حدیث.....	۲۰
۴-۱. شیعه و تشیع.....	۲۲
۵-۱. صحابه.....	۲۵
الف) نگاه لغوی.....	۲۷
ب) نگاه عرفی.....	۲۷
ج) نگاه اصولیان.....	۲۸
د) نگاه جامع.....	۲۸
۶-۱. تابعین.....	۲۹

فصل دوم: ملاک‌های اعتبارسنجی و شناخت منابع تاریخی شیعه

۱. معرفی نویسنده.....	۳۱
۲. انتساب کتاب.....	۳۳
۳. نسخه‌شناسی کتاب.....	۳۴
۴. اول، اعتبار فیزیکی نسخ.....	۳۴
۵. دوم، اعتبار شناسنامه‌ای نسخ.....	۳۵
۶. بسترشناسی سیاسی، اجتماعی و فرهنگی کتاب.....	۳۶
۷. هدف و رویکرد نویسنده.....	۳۷
۸. معرفی کتاب.....	۳۸
۹. منابع مکتوب کتاب.....	۳۹
۱۰. منبع‌شناسی روایات کتاب (منابع پنهان).....	۳۹
۱۱. چاپ، تصحیح و ترجمه‌های کتاب.....	۴۰

فصل سوم: شیعه، پیشگام در تاریخ‌نگاری

شیعه و تدوین حدیث.....	۴۱
۱-۱. شیعه، پیشگام در سیره‌نگاری.....	۴۶
۱-۱-۱. جایگاه جابر بن عبد‌الله انصاری در سیره‌نگاری.....	۴۶
۱-۱-۲. جابر بن عبد‌الله انصاری.....	۴۷
۱-۱-۳. شخصیت جابر.....	۴۷
۱-۱-۴. جابر و اهل بیت <small>علیهم السلام</small>	۴۹

۵۲	۳-۲-۳. جایگاه علمی جابر.....
۵۳	۴-۲-۳. وفات جابر.....
۵۴	۵-۲-۳. جایگاه جابر در دانش سیره نبی.....
۵۶	الف) دفتر یا دفترهای جابر در سیره نبی (صحیفه جابر).....
۵۸	ب) مقایسه جابر با صحابه در عرصه دانش سیره نبی.....
۶۰	ج) امتیاز روایات جابر بر عایشه.....
۶۳	د) مقایسه جابر با تابعین و طبقه نخست سیره‌نگاران.....
۶۹	ه) جابر و عروة بن زیبر.....
۷۰	و) موضوعات و روایات سیره به روایت جابر.....
۷۰	غزوه‌ها.....
۷۰	بدر.....
۷۰	أحد.....
۷۰	غزوه حمراء الاسد.....
۷۰	غزوه ذات الرقاق.....
۷۱	غزوه مرسیع.....
۷۱	غزوه احزاب.....
۷۱	غزوه بنی قریظه.....
۷۱	غزوه بنی لحیان.....
۷۲	صلح حدیبیه.....
۷۲	غزوه خیر.....
۷۲	فتح مکه.....
۷۲	غزوه حنین.....
۷۳	غزوه اکیدربن عبدالملک.....
۷۳	غزوه تبوک.....
۷۳	سرایا و حوادث.....
۷۳	۳-۳. شیعه پیشگام در صحابه‌نگاری.....
۷۳	۱-۳-۳. زمینه‌های ظهور دانش صحابه‌نگاری.....
۷۵	۲-۳-۳. نخستین صحابه‌نگار از منظر شیعه و اهل سنت.....
۷۶	۳-۳-۳. صحابه‌نگاران شیعه و تأثیر کتاب‌های آنان بر صحابه‌نگاری‌های اهل سنت.....
۷۶	۱-۳-۳-۳. تسمیه من شهد مع امیر المؤمنین <small>علیہ السلام</small> الجمل و صفين و النھرون من الصحابه.....
۷۸	الف) کتاب ابن ابی رافع، منبع صحابه‌نگاران کهن اهل سنت.....
۸۰	ب) کتاب الصحابة، نوشته مُطَّیِّن (۲۹۷-۲۰۲).....
۸۱	ج) کتاب الصحابه باوردی (م ۳۰۱).....
۸۲	د) المعجم الکبیر طبرانی.....
۸۳	۲-۳-۳-۳. «فضائل الصحابة» زعفرانی.....

فصل چهارم: میراث مكتوب و آثار مفقود شیعه

۹۹	۱-۴. میراث مکتوب شیعه در تاریخ نگاری (با تکیه بر فهرست این ندیم، رجال نجاشی و فهرست طوسي) .
۱۰۰	۱-۴-۱. فهرست این ندیم.....
۱۰۱	۱-۴-۲. فهرست شیخ طوسي.....
۱۰۲	۱-۴-۳. رجال (فهرست) نجاشی.....
۱۰۶	۱-۴-۴. فهرست کتاب‌های تاریخی شیعه.....
۱۰۶	۱-۴-۱-۱. تاریخ آنبا.....
۱۰۷	۱-۴-۲-۱. ایام العرب و انساب.....
۱۰۷	۱-۴-۳-۱. سیره و مغاری.....
۱۰۹	۱-۴-۴-۱. رجال و شرح حال نگاری.....
۱۰۹	۱-۴-۵-۱. تکنگاری.....
۱۱۰	۱-۴-۶-۱. حروب، فتن و مقاتل.....
۱۱۱	۱-۴-۷-۱. مناقب و مثالب.....

۱۱۱	۴-۱-۴	فتح و خراج.....
۱۱۱	۴-۱-۴	۹. تاریخ عمومی.....
۱۱۲	۴-۱-۴	۱۰. تاریخ امامان <small>علیهم السلام</small>
۱۱۲	۴-۱-۴	۱۱. تاریخ نگاری محلی و جغرافیای تاریخی.....
۱۱۳	۴-۱-۴	۱۲. تاریخ نگاری ادبی.....
۱۱۳	۴-۱-۴	۱۳. فرق و مذاهب.....
۱۱۴	۴-۱-۴	۵. نتیجه.....
۱۱۴	۴-۱-۴	۶. فهرست مورخان شیعه و آثار آنان در فهرست ابن تدیم، رجال نجاشی و فهرست طوسی.....
۱۱۵	۴-۱-۶	۱. تاریخ آنیا.....
۱۱۶	۴-۱-۶	۲. ایام العرب / تاریخ عرب پیش از اسلام (تاریخ جاهلیت) و علم انساب
۱۱۹	۴-۱-۶	۳. سیره و مغاری.....
۱۲۱	۴-۱-۶	۴. رجال و شرح حال نگاری.....
۱۲۵	۴-۱-۶	۵. تکنگاری.....
۱۳۵	۴-۱-۶	۶. حروب و فتن.....
۱۳۸	۴-۱-۷	۷. مقاتل
۱۴۰	۴-۱-۶	۸. مناقب و مثالب.....
۱۴۱	۴-۱-۶	۹. فتوح و خراج
۱۴۲	۴-۱-۶	۱۰. تاریخ عمومی.....
۱۴۳	۴-۱-۶	۱۱. تاریخ ائمه <small>علیهم السلام</small>
۱۴۳	۴-۱-۶	۱۲. تاریخ نگاری محلی و جغرافیای تاریخی.....
۱۴۵	۴-۱-۶	۱۳. اشعار و تاریخ نگاری ادبی.....
۱۴۸	۴-۱-۶	۱۴. فرق و مذاهب.....
۱۴۹	۴-۲-۱	۲-۴. گزارش های بر جای مانده از منابع تاریخی که هن مفقود شیعه.....
۱۵۰	۴-۲-۱	۱-۲-۴. کتاب های مفقود بازسازی شده
۱۵۲	۴-۲-۱	۱-۲-۴. فضیل بن زیبر رسان کوفی و کتاب «تسمیة من قتل مع الحسين...»
۱۵۳	۴-۲-۱	۲-۱-۲-۴. ابومخنف و بازسازی کتاب های او
۱۵۳	۴-۲-۱	- شرح حال ابومخنف
۱۵۵	۴-۲-۱	- نصوص من تاریخ ابی مخنف
۱۵۶	۴-۲-۱	- وقعة الطف لابی مخنف
۱۵۸	۴-۲-۱	۳-۱-۲-۴. ایان بن عثمان احمر و کتاب المبدأ
۱۵۸	۴-۲-۱	- شرح حال ایان
۱۵۹	۴-۲-۱	- بازسازی کتاب ایان
۱۶۰	۴-۲-۱	- کتاب ایان در منابع دیگر
۱۶۲	۴-۲-۱	۴-۱-۲-۴. نوفلی و کتاب الاخبار
۱۶۲	۴-۲-۱	- شرح حال نوفلی

١٦٤	– بازسازی کتاب نوفلی.....
١٦٧	٤-٢-١. ابن عقدہ و کتاب الولایہ
١٦٨	تحقیق حرزالدین.....
١٦٩	تحقیق تقدمی.....
١٦٩	٤-٢-٦. شیخ صدوق و چند تألیف بازسازی شده (٣٨١م).....
١٧٠	– مولد فاطمه ^{علیها السلام}
١٧٠	– معراج النبی ^{عليه السلام}
١٧١	– مقتل الحسين ^{عليه السلام}
١٧٣	٤-٢-٢. کتاب‌های مفقود بازسازی نشده
١٧٨	٤-٢-٢-١. تأیفات هشام کلبی (م ٢٠٤ یا ٢٠٦).....
١٧٨	– کتاب مقتل عثمان.....
١٧٨	– کتاب الجمل
١٧٩	– کتاب صفین.....
١٨٠	– کتاب النهروان
١٨٠	– کتاب الغارات.....
١٨١	– کتاب مقتل امیر المؤمنین ^{عليه السلام}
١٨١	– کتاب قیام الحسن ^{عليه السلام}
١٨١	– کتاب مقتل حجر بن عدی
١٨٢	– کتاب مقتل الحسين ^{عليه السلام}
١٨٢	– کتاب عین الورده
١٨٢	– کتاب اخبار محمد بن الحنفیه
١٨٢	– اخبار المختار
١٨٣	٤-٢-٢-٢. تأیفات نصرین مزاحم منقری (م ٢١٢).....
١٨٣	– کتاب الجمل
١٨٤	– کتاب النهروان
١٨٥	– کتاب الغارات
١٨٦	– مقتل الحسين ^{عليه السلام}
١٨٦	– کتاب اخبار محمد بن ابراهیم و ابوالسرایا
١٨٦	٤-٢-٢-٣. تأیفات ثقی (م ٢٨٣).....
١٨٧	– کتاب التاریخ
١٨٧	– مقتل عثمان
١٨٨	– کتاب بیعت علی ^{عليه السلام}
١٨٩	– وقعة الجمل
١٨٩	– وقعة صفین
١٨٩	– وقعة نهروان

١٩٠	- مقتل امير المؤمنين <small>عليه السلام</small>
١٩١	- كتاب زيد بن علي و اخباره
١٩١	٤-٢-٢-٤. ابن حمزة علوی و كتاب مقاتل الطالبین
١٩٤	٤-٢-٢-٤. تأليفات غلابی (٢٩٨م)
١٩٦	٤-٢-٢-٤. ابن عمار ثقفى كاتب (م ٣١٤) و كتاب المبيضة فى اخبار مقاتل آل ابي طالب
١٩٨	٤-٢-٢-٤. تأليفات ابن عقدة (م ٣٣٣).
١٩٨	- تسمية من شهد مع امير المؤمنين <small>عليه السلام</small> حربه
١٩٨	- صلح الحسن <small>عليه السلام</small> و معاویه
١٩٨	- كتاب الشورى
١٩٩	- كتاب يحيى بن زيد و اخباره
١٩٩	٤-٢-٢-٤. جعابی (م ٣٥٥) و كتاب اخبار آل ابي طالب

فصل پنجم: شناخت و ارزیابی کتاب‌های تاریخی موجود شیعه تا پایان قرن پنجم

٥	- ١. كتاب الاصنام (تکیس الاصنام)
٢٠١	٥-١-١-٥. مؤلف
٢٠٢	٥-١-١-٥. تأليفات هشام كلبی
٢٠٤	٥-١-١-٥. بسترهنگی سیاسی، اجتماعی و فرهنگی الاصنام
٢٠٧	٥-١-١-٥. مروری بر كتاب
٢٠٩	٥-١-١-٥. منبع شناسی الاصنام
٢١٠	٥-١-١-٥. قرآن کریم
٢١٠	٥-١-١-٥. محمدبن سائب كلبی
٢١٠	٥-١-١-٥. ابن عباس
٢١١	٥-١-١-٥. ابوصالح باذام یا باذان
٢١١	٥-١-١-٥. مالکبن حارثه اجداری
٢١٢	٥-١-١-٥. شرقی بن قطامي کوفی (م ١٥٥)
٢١٢	٥-١-١-٥. ابومسکین حربن مسکین اودی کوفی
٢١٣	٥-١-١-٥. ابوباسل طائی
٢١٣	٥-١-١-٥. مردی از قریش
٢١٤	٥-١-١-٥. نسخه‌شناسی كتاب الاصنام
٢١٧	٥-١-١-٥. چاپ و ترجمه كتاب الاصنام
٢١٩	٥-١-١-٥. الغارات او الاستنفارات والغارات
٢١٩	٥-١-٢-٥. مؤلف
٢٢١	٥-٢-٢-٥. تأليفات ثقفى
٢٢٢	٥-٢-٢-٥. موضوع كتاب و بسترهنگی سیاسی، اجتماعی و فرهنگی الغارات
٢٢٧	٥-٢-٢-٥. منبع شناسی الغارات

٢٢٩	١. الغارات ابوالحسن مدائني.....	٥-٤-٢-٥
٢٣٢	٢. الغارات هشام كلبي	٥-٤-٢-٥
٢٣٦	٣. الغارات ابومخنف.....	٥-٤-٢-٥
٢٤٣	٤. الغارات نصر بن مزاحم منقري	٥-٤-٢-٥
٢٤٤	٥. كتاب خطب امير المؤمنين عليه السلام على المنابر في الجمع والاعياد وغيرها، تأليف زيد بن وهب جهنى.....	٥-٤-٢-٥
٢٤٤	٦. كتاب وقعة صفين جابر جعفى	٥-٤-٢-٥
٢٤٤	٧. كتاب النهران جابر جعفى	٥-٤-٢-٥
٢٤٥	٨. روايات يحيى بن صالح ابوذكريا حريري	٥-٤-٢-٥
٢٤٥	٩. روايات عبدالله بن محمد بن ابي شيبة عبسى (٢٣٥م)	٥-٤-٢-٥
٢٤٦	١٠. روايات بكر بن عيسى	٥-٤-٢-٥
٢٤٦	٥. نسخه شناسی الغارات	٥-٢-٥
٢٥٠	٦. چاپ كتاب الغارات.....	٥-٢-٥
٢٥٠	(الف) تأملی بر تحقیق مرحوم محدث ارمومی	٥
٢٥١	(ب) تأملی بر تحقیق عبدالزهراء حسینی الخطیب	٥
٢٥٤	٧. ترجمه كتاب الغارات.....	٥-٢-٥
٢٥٥	٣- وقعة صفين	٥
٢٥٥	١. مؤلف	٥-٣-٥
٢٥٦	٢. مذهب نصر	٥-٣-٥
٢٥٦	٣. تأليفات نصر و جایگاه كتاب وقعة صفين	٥-٣-٥
٢٥٨	٤. مروری بر كتاب وقعة صفين	٥-٣-٥
٢٦٠	٥. منبع شناسی وقعة صفين	٥-٣-٥
٢٦٠	١. كتاب صفين عمر بن سعد بن ابي الصید اسدی	٥-٣-٥
٢٦٤	٢. كتاب صفين جابر بن يزيد جعفی (١٢٨م)	٥-٣-٥
٢٦٦	٣. كتاب صفين حرجانی	٥-٣-٥
٢٦٧	٤. كتاب عبد الغفار بن القاسم	٥-٣-٥
٢٦٨	٥. كتاب عمرو بن ثابت	٥-٣-٥
٢٧٠	٦. «اصل» حسن بن صالح	٥-٣-٥
٢٧١	٧. كتاب اسرائيل بن يونس	٥-٣-٥
٢٧٢	٨. كتاب ابو عبد الرحمن مسعودی	٥-٣-٥
٢٧٣	٩. ارزیابی مشايخ دیگر نصر در كتاب وقعة صفين	٥-٣-٥
٢٧٤	سیف بن عمر	
٢٧٥	عبدالعزیز بن سیاه اسدی حمانی کوفی	
٢٧٥	ابوبکر، فطر بن خلیفة حناظ کوفی مخزومی	
٢٧٧	حکم بن ظہیر	

٢٧٨	يحيى بن يعلى.....
٢٧٩	يحيى بن سلمة بن كهيل.....
٢٨٠	جفر الأحمر.....
٢٨٠	قيس بن الربيع.....
٢٨١	محمد بن فضيل.....
٢٨٢	شريك بن عبد الله.....
٢٨٤	تليد بن سليمان.....
٢٨٥	ابوالحسن، عبدالعزيز بن الخطاب.....
٢٨٥	سفيان الثوري.....
٢٨٦	حفص بن عمران.....
٢٨٦	محمد بن مروان.....
٢٨٧	ايوب بن خوط.....
٢٨٧	صالح بن صدقه.....
٢٨٨	ابو خالد واسطى، عمرو بن خالد قرشي.....
٢٨٨	مصعب بن سلام تميمي كوفي.....
٢٨٩	سعيد بن حكيم طحان عبسى كوفي.....
٢٨٩	٦-٣-٥ نسخه شناسی و چاپ کتاب وقعة صفين.....
٢٩١	٧-٣-٥ ترجمه کتاب وقعة صفين.....
٢٩٢	٤-٤-٥ مقائل الطالبيين.....
٢٩٢	٤-٤-٥ مؤلف.....
٢٩٣	٢-٤-٥ مذهب ابو الفرج اصفهاني.....
٢٩٥	٣-٤-٥ تأیفات ابو الفرج اصفهاني.....
٢٩٦	٤-٤-٥ خاستگاه مقتل نگاری علويان در زمان عباسیان و جایگاه مقائل الطالبيين.....
٢٩٩	٥-٤-٥ موضوع مقائل الطالبيين و جایگاه آن نزد مورخان.....
٣٠٢	٦-٤-٥ منبع شناسی مقائل الطالبيين.....
٣٠٢	١-٤-٥ ١. کتاب المغاری؛ محمد بن اسحاق بن یسار (م ١٥١).....
٣٠٢	٢-٤-٥ ٢. مقتل امير المؤمنین (علیه السلام)؛ ابو مخنف (م ١٥٧).....
٣٠٢	٣-٤-٥ ٣. وقعة صفين؛ نصر بن مراحم منقری (م ٢٢٠).....
٣٠٣	٤-٤-٥ ٤. قتل الحسن (علیه السلام)؛ ابو مخنف.....
٣٠٣	٥-٤-٥ ٥. الطبقات الكبرى؛ ابن سعد.....
٣٠٣	٦-٤-٥ ٦. مقتل الحسين (علیه السلام)؛ چند تن از مورخان.....
٣٠٤	٧-٤-٥ ٧. مقائل الطالبيين؛ ابن حمزة علوي.....
٣٠٤	٨-٤-٥ ٨. کتاب احمد بن حارث الخراز.....
٣٠٥	٩-٤-٥ ٩. کتاب اسماء من قتل من الطالبيين و کتاب حرمة واقم؛ مدائني (م ٢٣٥).....
٣٠٦	١٠-٤-٥ ١٠. روایات ابوالعباس بن عقدہ.....

٣٠٩	١١-٦-٤-٥	كتاب محمد و ابراهيم ابني عبدالله بن حسن؛ ابن شبه.....
٣١٠	١٢-٦-٤-٥	الاخبار نوفلی.....
٣١٠	١٣-٦-٤-٥	المبيضة فى اخبار مقاتل آل ابي طالب؛ ابن عمار تقفى.....
٣١٠	١٤-٦-٤-٥	كتاب اخبار محمد بن ابراهيم و ابي السرايا؛ نصر بن مزاحم
٣١٢	١٥-٦-٤-٥	انساب آل ابي طالب؛ يحيى النسابي.....
٣١٤	١٧/١٦-٦-٤-٥	اخبار صاحب فخر؛ اخبار يحيى بن عبدالله بن الحسن المثنى
٣١٤	١٨-٦-٤-٥	كتاب خروج صاحب فخر و مقتله؛ ابو محمد جعفری.....
٣١٥	١٩-٦-٤-٥	ديوان ابن الرومي.....
٣١٥	٢٠-٦-٤-٥	فضل الشيعه؛ مقانعی.....
٣١٦	٢٢/٢١-٦-٤-٥	جمهرة النسب و اخبارها / نسب قريش؛ تأليف زبير بن بكار / مصعب زبيری
٣١٧	٢٣-٦-٤-٥	المعرفة؛ عباد بن يعقوب رواجني
٣١٨	٢٤-٦-٤-٥	اخبار الشعراء، ابن ابي خيثمه
٣١٩	٢٥-٦-٤-٥	روايات ديگر.....
٣٢٠	٧-٤-٥	نسخه‌شناسی مقاتل الطالبين.....
٣٢٠	٨-٤-٥	چاپ كتاب مقاتل الطالبين.....
٣٢١	٩-٤-٥	ترجمه كتاب.....
٣٢١	٥-٥	كتاب الجمل و النصرة لسيد العترة في حرب البصرة.....
٣٢٢	١-٥-٥	مؤلف
٣٢٤	٢-٥-٥	صحت انتساب كتاب الجمل به مؤلف
٣٢٥	٣-٥-٥	موضوع كتاب
٣٢٥	٤-٥-٥	بسترشناسي سياسی - فکري كتاب
٣٣٠	٥-٥-٥	هدف نویسنده از تأليف الجمل
٣٣١	٦-٥-٥	رویکرد و روش‌شناسی شیخ مفید
٣٣٣	١	توازن و استفاضه
٣٣٨	٢	استناد به مراجع دست اول
٣٤٠	٧-٥-٥	معرفی بخش‌ها و فصل‌های كتاب
٣٤٣	٨-٥-٥	منبع‌شناسی كتاب
٣٤٣	١-٨-٥-٥	کلامی
٣٤٤	٢-٨-٥-٥	حدیثی
٣٤٥	٣-٨-٥-٥	تاریخی
٣٤٥	الف)	اخبار مشهور و مستفيض و اجتماعی
٣٤٥	ب)	منابع مكتوب
٣٤٦	-	كتاب تاريخ الخلفاء، ابن اسحاق (م ١٥١)
٣٤٧	-	كتاب الجمل، ابو مخنف (م ١٥٧)
٣٤٨	-	كتاب مقتل عثمان، ابو حذيفه قرشی (م ٢٠٦)

— كتاب الجمل، محمد بن عمر واقدى (٢٠٧م)	٣٥٠
— كتاب الجمل، نصر بن مزاحم منقري (٢١٢م)	٣٥١
— كتاب الجمل، ابن هلال شفى ابراهيم بن محمد بن سعيد (٢٨٣م)	٣٥١
— كتاب «خطب على <small>الليلة</small> » و «تاریخ الخلفاء الكبير» و «مقتل عثمان» و «الجمل»، على بن محمد مدائى (م ٢١٥ يا ٢٢٥)	٣٥٢
— المتبى، ابوالحسن على بن حسن بن فضال (م نزديك به سال ٢٩٠)	٣٥٣
(ج) روایات معنعن (منابع پنهان)	٣٥٤
— كتاب الجمل واقدى	٣٥٥
١. اسماعيل بن محمد بن سعد بن ابي وقادص (١٣٤م)	٣٥٥
٢. عبدالله بن سائب (د. حکومت ابن زبیر ٦٤-٧٣)	٣٥٥
٣. ابن ابي سببه (١٦٢م)	٣٥٦
٤. داود بن ابي هند عن ابي عمره، مولى الزبیر (١٣٩م)	٣٥٧
٥. الحارث بن فضل عن ابي عبدالله الاغر	٣٥٨
٦. اسماعيل بن عبد الملک عن يحيى بن شبل عن ابي حفظ <small>الليلة</small>	٣٥٨
٧. ابراهيم بن نافع مکي مخزومي (م ١٦٠)	٣٥٩
٨. محمد بن عبيده الله بن عبيده عن عمرو بن دينار عن صفوان	٣٥٩
٩. محمد بن موسى	٣٦٠
١٠. عبدالله بن رباح، مولى الانصار (م حدود ٩٠)	٣٦٠
١١. ابن ابي سليمان (م ١٤٥)	٣٦١
١٢. عبدالحميد بن عمران	٣٦٢
١٣. مفضل بن فضاله [بن عبيد قتباي حميري مصرى] ابومعاویه (١٠٧-١٨١)	٣٦٢
١٤. منصور بن ابي الاسود لishi كوفي	٣٦٣
١٥. زيد بن فراس	٣٦٣
١٦. عبدالله بن جعفر (م ١٧٠ يا ١٩٠)	٣٦٤
١٧. فطر بن خليفة (م ١٥٣ يا ١٥٥)	٣٦٥
١٨. نوح بن دراج نخعى ابومحمد كوفي (١٨٢م)	٣٦٦
١٩. عبد الرحمن الاصم بن كيسان ابوبكر المعتزلى (م حدود ٢٢٥)	٣٦٦
٢٠. بشر بن ربيع بترى عن عمار الذهنى، عن سالم بن ابي الجعد	٣٦٧
٢١. ابراهيم بن عمر عن ابيه عن نوح بن دراج	٣٦٧
٢٢. حسن بن مبارك الطبرى عن بكر بن عيسى	٣٦٧
— كتاب الجمل ابومحنف	٣٦٨
٢٣. سيف بن عمر اسدى تميمى (م حدود سال ٢٠٠)	٣٦٨
٢٤. عبدالله بن عبيده (م ١٣٠)	٣٦٨
٢٥. علي بن زيد بن جدعان (م ١٢٧ يا ١٢٩ يا ١٣١)	٣٦٩
٢٦. عاصام بن قدامة بجلی عن ابن عباس	٣٧٠

٣٧٠	٢٧. ابیکر بن عیاش بن سالم اسدی کوفی (٩٥ یا ٩٦- ١٩٣ یا ١٩٤ ق).
٣٧١	٢٨. ابوسهل عن الحسن [بن ابیالحسن بصری].
٣٧١	– فضائح المعتزلة.
٣٧١	٢٩. راوندی (م ٢٩٨ و غیرمشهور ٢٥٠ و ٢٤٥)
٣٧٢	– کتاب الجمل، نصر بن مزاحم منقى.
٣٧٢	٣٠. ابواسحاق (سبیعی همدانی عمرو بن عبدالله م ١٢٦)
٣٧٢	٣١. اسرائیل بن یونس (م ١٦٠)
٣٧٤	٣٢. عمر بن سعد اسدی
٣٧٤	٣٣. ابوداود طهّوی، عیسیٰ بن مسلم
٣٧٥	– غریب الحديث
٣٧٥	٣٤. ابوعيبدة معمر بن مثنی تیمی بصری (١١٠- ٢٠٨ یا ٢٠٩)
٣٧٥	– مقتل عثمان، ابن هلال نقفى
٣٧٥	٣٥. حسن بن سعد (بن معبد)
٣٧٦	٣٦. لیث بن ابی سلیم بن زبیم ابیکر کوفی (م ١٤٣ یا ١٤٨)
٣٧٧	– کتاب الجمل، ابوالحسن مدائی
٣٧٧	٣٧. ابن دأب، ابوالولید عیسیٰ بن یزید بن بکر بن دأب شداح مدینی (م ١٧١)
٣٧٨	٣٨. سفیان بن عینه (م ١٩٨)
٣٧٩	– مقتل عثمان، ابوحدیفہ قرشی
٣٧٩	٣٩. یوسف بن دینار (م ١٣٠)
٣٨٠	٤٠. روی الخصم
٣٨٠	٤١. یزید بن ابی زیاد عن عبدالرحمن بن ابی لیلی (م ١٣٦ یا ١٣٧)
٣٨٠	٤٢. فضل بن دکین بن حماد ابونعیم الملائی کوفی الاحول (م ٢١٢)
٣٨١	– تاریخ الخلفاء، ابن اسحاق
٣٨١	٤٣. سلیمان بن عبدالله بن عویم الرسلی
٣٨١	– کتاب الفتنه، ابوصالح سلیلی
٣٨١	٤٤. قیس بن ابی حازم
٣٨١	– المصنف، ابن ابی شیبہ
٣٨١	٤٥. سفیان بن سعید بن مسروق ثوری ابوعبدالله کوفی (م ١٦١)
٣٨٢	– دفترهای حدیثی خارجۃ بن مصعب
٣٨٢	٤٦. سعد بن جشم
٣٨٣	– کتاب‌های جعابی، یا ابن عقدہ
٣٨٣	٤٧. جعابی، ابیکر محمد بن عمر (م ٣٥٥)
٣٨٣	– السیرة النبویة، ابن اسحاق
٣٨٣	٤٨. اسحاق عن الزہری
٣٨٤	د) گزارش‌های بدون سند

٣٩٤	٥-٥-٥. نسخه‌های خطی کتاب.....
٣٩٧	٥-٥-٥. چاپ‌های کتاب.....
٣٩٨	٥-٥-٥. ترجمه‌های کتاب.....
٣٩٩	نتیجه.....
٤٠٠	٥-٦. الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد.....
٤٠٠	٥-٦-٥. مؤلف.....
٤٠٠	٥-٦-٥. صحت انتساب کتاب الارشاد به مؤلف.....
٤٠٠	٥-٦-٥. موضوع و محتوای کتاب.....
٤٠١	٥-٦-٥. بسترشناسی سیاسی- فکری کتاب.....
٤٠٢	٥-٦-٥. منابع کتاب.....
٤٠٧	الف) کتاب‌های نام برده شده.....
٤٠٨	- کتاب ابی جعفر محمد بن العباس الرازی.....
٤٠٨	- کتاب مناسک المزار، شیخ مفید.....
٤٠٩	- مقاتل الطالبین.....
٤٠٩	- کتاب الغيبة.....
٤٠٩	ب) منبع‌شناسی روایات.....
٤١٠	١. گروه اول: منابع یافت شده.....
٤١٠	١-١. کتاب‌های کلی، ابومخنف، واقدی و مدائنی.....
٤١٢	١-٢. الکافی، تأليف ابو جعفر محمد بن یعقوب کلینی.....
٤١٥	١-٣. کامل الزیارات، ابن قلویه.....
٤١٦	١-٤. انساب آل ابی طالب، یحیی النسای (یحیی بن الحسن العقیقی).....
٤١٨	١-٥. مقاتل الطالبین.....
٤٢٢	١-٦. جمهرة نسب قریش و أخبارها؛ زیربن بکار.....
٤٢٣	١-٧. سیره ابن هشام (ابن اسحاق).....
٤٢٣	غزوه بدر.....
٤٢٤	روایت ابن اسحاق درباره کشته شدن طعیمه و سخن امام <small>علیہ السلام</small>
٤٢٤	کشتگان قریش به دست امیر المؤمنین <small>علیہ السلام</small> در جنگ اُحد.....
٤٢٥	فداکاری امام علی <small>علیہ السلام</small> در غزوه احزاب.....
٤٢٥	داستان صلح حدیبیه.....
٤٢٦	غزوه خیر و مجاهدت علی <small>علیہ السلام</small>
٤٢٦	روایت فتح مکه و رجز سعد بن عباده.....
٤٢٦	١-٨. المعازی واقدی.....
٤٢٦	مبارزه امام <small>علیہ السلام</small> با عمرو بن عبدُود؛ به نقل از واقدی.....
٤٢٦	داستان بنی نضیر.....
٤٢٧	١-٩. المعرفة، ابن هلال ثقی.....

١٠- فضائل الصحابة/التنزيل فيما نصّ على اميرالمؤمنين عليهما السلام/تاريخ الائمه، ابن ابي الثلوج	٤٢٧
١١- غريب الحديث، معاشر بن مثنى.....	٤٢٩
١٢- معجم الشعراء، مرباني.....	٤٣٠
١٣- كتاب المغازى و كتاب اخبار الشعراء، اثر ابوالحسن مدائى و اخبار الشعراء، جوهري	٤٣٢
١٤- مقتل اميرالمؤمنين عليهما السلام، غالبي.....	٤٣٢
١٥- كتاب وقعة صفين، نصر بن مراح منقري	٤٣٣
١٦- وقعة صفين، ابومخنف.....	٤٣٤
١٧- كتاب طرق من روی عن اميرالمؤمنين عليهما السلام: «انه لعهد النبي الامى الى انه لا يحببني الا مؤمن ولا يبغضني الا منافق».....	٤٣٧
١٨- كتاب السقيفة، جوهري.....	٤٣٧
١٩- كتاب الغارات، ثقفى.....	٤٣٨
٢٠- كتاب خطب اميرالمؤمنين، مسعدة بن صدقة.....	٤٣٩
٢١- كتاب القائم عليهما السلام، فضل بن شاذان نيشابوري.....	٤٤٢
٢٢- كتاب الفضائل، جابر جعفى	٤٤٣
٢. گروه دوم: منابع یافت نشده	٤٤٤
٢- ١. بخش اول: حوادث سیره و غزوات	٤٤٦
غزوه بدر.....	٤٤٧
غزوه أحد.....	٤٤٧
جنگ احزاب (یا خندق)	٤٤٩
غزوه بنی قریظه	٤٥١
غزوه وادی الرمل (ذات السلسle).....	٤٥١
غزوه بنی المصطلق.....	٤٥١
داستان خیبر و شعر حسان در بیان آن.....	٤٥١
فتح مکه.....	٤٥٢
٢- ٢. بخش دوم: قضاوتها	٤٥٣
روایت اول: ماجراي شیر	٤٥٥
روایت دوم: زن دیوانه متهم به فجور	٤٥٧
روایت سوم: داستان شوخی تعدادی زن.....	٤٥٨
روایت چهارم: داستان کشته شدن الاغ با شاخ گاو.....	٤٥٩
روایت پنجم: داستان متهم شدن زن حامله.....	٤٦١
روایت ششم: متهم شدن زنی به رابطه نام مشروع	٤٦٢
روایت هفتم: ویران شدن دیوار بر گروهی و کشته شدن آنها	٤٦٤
روایت هشتم: داستان چهار میگسار.....	٤٦٤
روایت نهم: سقط شدن بچه از ترس عمر	٤٦٥
روایت دهم: غرق شدن مردی در فرات.....	٤٦٦

٤٦٦	٣-٣. بخش سوم: خطبه‌ها و سخنان امیر المؤمنین <small>علیه السلام</small>	٢
٤٦٧	کلام اول	
٤٦٨	کلام دوم	
٤٧٠	کلام سوم	
٤٧٠	٤-٤. بخش چهارم: روایات حوادث امامان <small>علیهم السلام</small>	٢
٤٧٣	٥-٦. نسخه‌های خطی	٥
٤٧٥	٥-٧. ترجمه‌ها، شرح‌ها و تلخیص کتاب	
٤٧٥	(الف) ترجمه فارسی	
٤٧٥	(ب) ترجمه اردو	
٤٧٦	(ج) ترجمه انگلیسی	
٤٧٦	(د) خلاصه و شرح‌های ارشاد	
٤٧٧	٥-٨. چاپ‌ها	٥
٤٧٨	٥-٧. تقریب المعرف	٥
٤٧٨	٥-١. مؤلف	٥
٤٨٠	٥-٢. موضوع تقریب المعرف و بخش‌های آن	٥
٤٨٢	٥-٣. بسترهناسی سیاسی-اجتماعی کتاب تقریب المعرف	٥
٤٨٤	٥-٤. منابع تقریب المعرف	٥
٤٨٦	كتاب «الرسالة—المسألة—الكافية» و «الرسالة—المسألة—الشافية» و «العمدة»	
٤٨٧	كتاب الولایه؛ طبری	
٤٨٧	تاریخ طبری	
٤٨٧	كتاب الدار؛ واقدی	
٤٨٨	مقتل عثمان؛ ابن هلال ثقی	
٤٨٨	أنساب الاشراف/كتاب الشورى؛ بلاذری	
٤٨٨	الفاضح و المسترشد، طبری امامی	
٤٨٩	المعرفة؛ ابن هلال ثقی	
٤٩٠	المسعودی	
٤٩٠	الكافی کلینی؛ اکمال الدین صدوق؛ الغیبیه طوسي؛ الغیبیه نعمانی	
٤٩٠	٥-٥. نسخه کتاب	٥
٤٩١	٥-٦. تصحیح و چاپ کتاب تقریب المعرف	٥

۴۹۳ منابع و مأخذ

نمایه‌ها

۵۱۹	نمایه آیات
۵۲۰	نمایه رویا
۵۳۰	نمایه اشخاص
۵۵۵	نمایه مکان‌ها
۵۵۹	نمایه نوشتارها

مقدمه

بیش از دو دهه است که در حوزه تاریخ، علوم قرآن، فقه و حدیث، مطالعات بنیادین درباره منابع نخستین و کهن متمرکز شده‌اند. در این مسیر، گروهی که بیشتر از مستشرقان هستند، به نقد اساسی و بی‌اعتباری آنها روی آورده‌اند و گروهی دیگر با رد ادله و شواهد گروه نخست، بر آن هستند تا اعتبار منابع را بازیابند. برخی نیز سنت‌گرایانه تحمل هیچ‌گونه نقی در را بر منابع نداشته و چنین مطالبی را برنمی‌تابند.

کسانی که در حوزه مطالعات تاریخ اسلام پژوهش و تحقیق می‌کنند، می‌دانند که اعتبار این پژوهش‌ها بر پایه استفاده و استناد به منابع کهن است؛ اما پژوهشگر تاریخ مانند باستان‌شناس نیست که آثار باستانی، خود اعتبار و ارزش، بلکه هدف باشند. آثار کهن آن هنگام برای تحقیق و پژوهش تاریخی ارزشمندند که در محک اعتبارسنجی عیار بالایی داشته باشند و بتوان بر مستندات آنها برای دستیابی به حقیقتی تاریخی تکیه کرد و از دریچه گزارش‌های آن بتوان واقع را آن‌گونه که بوده و هست مشاهده کرد. این مهم، مقدمات علوم و ابزار خاص خود را می‌طلبد و با ارائه برخی اطلاعات کلی و توصیفی از مؤلف و کتاب به دست نمی‌آید. راه‌های مختلف را باید پیمود و مسائل گوناگون را باید کنار هم چید تا بتوان به نتیجه مطلوب که همان شناخت کامل و اعتبار و ارزش یک منبع تاریخی است به دست آورد.

به منظور دستیابی به شناخت و اعتبار و ارزش واقعی و حقیقی یک منبع، باید افزون بر ارائه اطلاعات توصیفی، به مسائل مهم و درونی و بیرونی پیرامون یک منبع نیز، پرداخت، تا به درستی معلوم شود برای مثال، این مورخ اسلامی قرن سوم، چگونه و از چه راه‌هایی به داده‌های خود دست یافته است؟ چه منابعی درون این کتاب نهفته است و آنان به درستی کدام‌اند و اعتبار

۲ منابع تاریخی شیعه تا قرن پنجم

و ارزش آنها تا چه پایه است و اگر منابع مورد استفاده مورخ، مفقود باشند چگونه می‌توان به وجود آنها نزد مورخ پی برد؟ آیا روایات منابع کهن تاریخی موجود، به صورت شفاهی بوده‌اند یا کتبی؟ این کتاب را برای چه نوشته و به دنبال چه هدفی بوده است؟ اساساً چگونه ما به این منبع دست یافته‌ایم و اعتبار علمی نسخه‌های آن چگونه است و اگر نسخ خطی ندارد این کتاب چگونه قابل اثبات و اعتماد است؟ این کتاب چه سرگذشتی در طول سالیان دراز داشته است؟ دخل و تصرفات در آن تا چه میزان هستند و آیا نواقص و معایب قابل اصلاح‌اند؟ گذشته از همه اینها آیا اعتبار و ارزش یک منبع مکتوب کهن تاریخی تنها با بررسی آن و صرف نظر از منابع دیگر تاریخی ارزش علمی دارد؟

پاسخ به این سوال‌ها بررسی‌های مختلف را می‌طلبد تا بتوان ارزش و اعتبار حقیقی یک منبع به دست آید.

متأسفانه بدون توجه به این نگاه و بدون اینکه تبع جامع و در مواردی فنی انجام شده باشد، با روشی غیرعلمی و نتایج زود هنگام و حتی استحسانات بدروی به بی‌اعتباری و رد ارزش تاریخی برخی منابع حکم صادر می‌کنیم و چوب حراج به میراث علمی خود می‌زنیم. لازم است پژوهشگران این عرصه بسیار مهم و حساس، شتاب‌زده به نتیجه‌گیری و انتشار آن اقدام نکنند. این تذکر به هیچ وجه برای سرپوش نهادن و چشم بستن بر ضعف‌ها و کاستی‌های برخی منابع تاریخی نیست، بلکه تخریب ناکاها نه منابع کهن و مهم، خساراتی سنگین است. پژوهش درست و همه جانبه و دست‌یابی به قوت‌ها و ضعف‌های منابع، برای شناخت حقیقی ارزش و اعتبار منابع تاریخی، خواسته اصلی و همان چیزی است که کمتر انجام می‌شود. بنابراین، آنچه تهدید است، تبع جامع و پژوهش روشنمند علمی برای شناخت واقع‌گرایانه اعتبار منابع نیست، بلکه تهدید اصلی خوش‌بینی ناجا از یک سو و قضاوت‌های غیرعلمی از سویی دیگر، دولبه به ظاهر متفاوت، اما به واقع در یک هدف‌اند که همان دست نیافتن به شناخت واقعی منابع تاریخی است. این پژوهش با چنین نگاهی خواسته تا با انجام مؤلفه‌های مختلف در این حوزه گامی ناچیز برای شناخت بهتر منابع کهن تاریخی شیعه بردارد. این فاکتورها که در فصل دوم تفصیل و توضیح آنها خواهد آمد، عبارت‌اند از:

۱. معرفی و شناخت مؤلف؛

۲. انتساب کتاب؛

۳. بسترشناسی سیاسی، اجتماعی و فرهنگی کتاب؛
۴. هدف و رویکرد نویسنده؛
۵. معرفی کتاب؛
۶. منابع مکتوب کتاب؛
۷. منبع شناسی روایات کتاب (روایات معنعن یا به ظاهر شفاهی)؛
۸. نسخه‌شناسی کتاب و اعتبار آن؛
۹. چاپ و ترجمه‌های کتاب.

لازم است پژوهشگران و استادان محترم در ارتباط با پژوهش انجام یافته، به چند تذکر توجه داشته باشند:

(الف) چنان‌که از نام این نوشتار بر می‌آید، هدف، بررسی منابع تاریخی شیعه تا پایان قرن پنجم بوده است. اگر با این نگاه که تاریخ‌نویسی گونه‌های مختلف داشته، بدیهی است که منابع کهن شیعه به قدری فراوان هستند که نه تنها در یک جلد، بلکه باید در چند جلد بررسی شوند؛ مانند کتاب‌های حدیثی، تبارشناسی، تراجم و طبقات‌نگاری و ادبی؛ اما از آنجا که بررسی کتاب‌های تاریخی اولویت اصلی این نگاشته بوده، از بررسی دیگر کتاب‌ها صرف‌نظر شده است.

بر این اساس، منابع حدیثی شیعه هر چند برخی از آنها در بردارنده اطلاعات و گزارش‌های تاریخی نیز هستند، اما چون از حوزه بحث خارج بودند از آنها صرف‌نظر شده است، کتاب‌هایی مانند *بصائر الدرجات*، اثر صفار قمی؛ *عيون اخبار الرضا*^{علیهم السلام}، اثر شیخ صدوق؛ مناقب امیرالمؤمنین الامام علی بن ابی طالب، تألیف سلیمان کوفی و *شرح الاخبار*، نوشته قاضی نعمان مصری. همچنین کتاب‌های تبارشناسی مانند *جمهرة النسب* و *نسب معد و اليمن الكبير*، *تألیف هشام کلبی* و برخی کتاب‌های انساب آل ابی طالب. همچنین *تراجم و طبقات‌نگاری* مانند *رجال برقی* و *رجال کشی* و *كتاب‌های ادبی مانند الأغانی*، نوشته ابوالفرج اصفهانی؛

(ب) برخی منابع هر چند با دید کلامی نوشته شده‌اند، اما به دلیل در برداشتن حجم بسیاری از اطلاعات تاریخی و یا اساساً موضوع تاریخی آن، در فهرست تحقیق این نوشتار قرار گرفتند، مانند *كتاب الجمل*، *الارشاد* هر دو نوشته شیخ مفید و *تقریب المعارف*، نوشته ابوالصلاح حلبي. (ج) به دلیل وسعت کار و حجم بالای این نوشتار، متأسفانه امکان آن نبود که به چند کتاب مهم تاریخی که در برنامه تحقیق و پژوهش این نوشتار بودند پرداخته شود و این مهم به مجالی دیگر واگذاشته شد؛ این منابع عبارت‌اند از: کتاب *سلیمان قیس هلالی*؛ *الفتوح ابن اعثم* کوفی؛

تاریخ‌الیعقوبی و مروج‌الذهب مسعودی. بنابراین، این کتاب را باید به عنوان دفتر اول منبع‌شناسی کتاب‌های تاریخی شیعه تلقی کرد و کتاب‌های یاد شده و به احتمال کتاب‌های دیگری به این فهرست افزوده خواهد شد؛

د) در این پژوهش نگاهی به نقش شیعه در تاریخ‌نگاری (سیره‌نگاری و صحابه‌نگاری) و نیز تدوین کتاب‌های تاریخی شیعه تا قرن پنجم براساس سه فهرست ابن‌نديم، نجاشی و طوسی خواهد شد. اين دو بحث، هر چند از نگاه منبع‌شناسی که اين نوشتار آن را تعریف کرده شاید خارج از موضوع تلقی شود و بحث مناسب‌تر آن در تاریخ‌نگاری باشد، اما به دو دلیل، به عنوان شناخت مقدماتی در ارتباط با منبع‌شناسی کتاب‌های تاریخی شیعه بدان توجه شد: نخست، اينکه شیعه بر خلاف ممنوعیت تدوین حدیث در عرصه تألیف کتاب‌های تاریخی، به‌ویژه سیره و صحابه‌نگاری که به نوعی به هم ارتباط دارند، پیشگام بوده است؛ دوم، آنکه وقتی به تشریح منابع مفقود کهن شیعه و نیز به‌دست آوردن بخشی از این منابع در منابع متاخر تاریخی شیعه که بر جای مانده، پرداخته خواهد شد، برای هر خواننده‌ای ابتدا این موضوع باید حل و فصل شود که شیعه دارای کتاب‌های تاریخ بوده است که نامشان در فهرست‌های کهن ثبت و ضبط شده و همین کتاب‌ها و دفترها، منابع اصلی و آغازین مورخان بعدی بوده‌اند. این اصل چنانچه به عنوان علم اجمالی پذیرفته شود، در مواردی که منبعی برای برخی روایات تاریخی یافت نشود، با توجه به شرایط دیگر، این احتمال به قوت خود باقی خواهد ماند که منبع آنها می‌تواند منابعی کهن ولی مفقود باشد که به‌دست ما نرسیده است؛

ه) در ابتدا بنا بر آن بود تا متنی مختصر در دویست یا ۲۵۰ صفحه ارائه شود، اما گستردگی کار مانع از آن شد تا مطالب در این مقدار گنجانده شود. بنابراین، متنی ارائه خواهد شد که در حقیقت بتواند افرون بر اینکه بخشی از نیاز دانشجویان را در مقطع کارشناسی ارشد برآورده سازد، موضوع بحث و گفتگویی برای مقطع دکترا باشد.

در پایان لازم می‌دانم از همه استادان و فضلاً که با انتقادها و پیشنهادها و راهنمایی‌های عالمانه و سودمند خود در فراهم آوردن هر چه بهتر مطالب این نوشتار مرا باری دادند سپاسگزاری و تشکر کنم؛ به ویژه از دوست فاضل و تلاشگر در این عرصه، ارزیاب محترم جناب آقای دکتر نعمت‌الله صفری فروشانی که با حوصله و تأمل ستودنی از آغاز تا پایان به دقت آن را مطالعه کرده و به نقد و راهنمایی پرداخت. همچنین سپاسگزارم از فاضل محترم جناب آقای حسین متقدی که با تذکرها و ارائه اطلاعاتی در زمینه نسخه‌های خطی منابع،

بسیار یاری ام کرد و نیز از دوستان و دانشجویان فاضل جناب آقای هادی اکبری، که جستجوی برخی روایات را در منابع بر عهده داشت و همچنین در سامان یافتن بهتر ارجاعات متن و فهرست منابع تلاش فراوان نمود و جناب آقای حسینزاده که متن سه کتاب فهرست ابن‌ندیم، رجال نجاشی و فهرست طوسی را مقابله کرد و خطاهای و اشتباهات را اصلاح کرد و نیز فاضل محترم آقای رسول قلیچ، که در زمینه اطلاع‌رسانی و تذکرهای سودمند به ما یاری رساند، تشکر می‌کنم. همچنین از اعضای محترم کتابخانه پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، آقایان داود اصغرپور، حسین عسکری، ابوالفضل ساجدی؛ بهویژه رئیس محترم کتابخانه، جناب آقای ابوالفضل احمدی در تهییه منابع مورد نیاز، سپاسگزارم.

آنچه ارائه می‌شود، تلاش اندکی در راه شناخت بهتر منابع تاریخ شیعه است، تا از این رهگذر، گامی هر چند کوتاه در راه بازشدن دریچه‌ای نوبتی موضوع منبع‌شناسی برداشته شود. بر اهل فن پنهان نیست که دستیابی به مرحله مطلوب منبع‌شناسی با توجه به زوایای مختلف فنی و در برخی موارد پیچیده، کاری بس زمان بر و از توان یک فرد خارج است. با وجود این، به نظر می‌رسد چنانچه با ارائه این اثر راه جدیدی برای منبع‌شناسی در حوزه دانش تاریخ‌نگاری اسلامی باز کرده باشیم، به موقعیتی دست یافته‌ایم.

و ما توفیقی الا بالله

محمد رضا هدایت‌پناه

فصل اول

کلیات پژوهش

۱. طرح مسئله

تا چند دهه گذشته مهم‌ترین دغدغه و مشکل پژوهش، نبودن منابع کافی برای پژوهشگران بود و اگر هم منبعی وجود داشت در کتابخانه‌هایی بود که دسترسی بدان‌ها بسیار مشکل و گاه ناممکن می‌نمود. برخی منابع نیز نسخه‌های خطی داشتند که اولاً کسی از آنها اطلاع چندانی نداشت و ثانیاً دستیابی به آنها با مشکلات فراوانی روبرو بود. حتی تصور می‌شد برخی منابع در گذر زمان در شمار منابع مفقود شده هستند، اما اکنون با پیشرفت علم و ارتباطات در عصر حاضر و انتشار دهای منبع مهم و دست اول و نیز انتشار فهرست نسخه‌های خطی از کتابخانه‌های دنیا، دستیابی به منابع کار چندان دشواری نیست. بر این اساس، در یکی دو دهه گذشته اعتبار یک پژوهش تاریخی ارجاعات زیاد آن به منابع دست اول بوده است، اما به نظر می‌رسد پژوهش‌های بنیادین کم‌کم آماده می‌شوند که از این مرحله به مرحله جدیدی گام بردارند و آن نقد و ارزیابی منابع و اعتبارسنجی علمی آنهاست. چنین می‌نماید که ارجاع به منابع کهن، چندان اقتناع‌کننده پژوهشگران و مخاطبان آنان نیست و بیشتر خواهان شناخت مواد اصلی و اولیه همین مورخان و مسائل دیگری هستند که اعتبار و ارزش علمی این منابع را بهتر بشناساند. به سخن دیگر، اعتماد و ارزش شناخت به حوادث تاریخی از مرحله اعتماد کلی به یک منبع کهن و دست اول فراتر رفته و شاخص‌ها و مؤلفه‌های دیگری برای صحت و سقمه گزارش‌ها و مطابقت آنها با واقع، مورد توجه قرار گرفته است.

مستشرقان در این باره وارد بحث شده و اصالت متون را کاوش و نقد و بررسی کرده‌اند.

برخی با تشکیک در اصالت متون، حتی اعتبار روایاتی که ما را به زمان حادثه نزدیک می‌کنند،

ساخته و پرداخته زمان‌های بعد دانسته و از اینکه مورخ دارای دفترهایی بوده که او را در تألیف خود کمک می‌کرده‌اند، خط بطلان کشیده‌اند؛ به بیان دیگر، روایات موجود در منابع را برآمده از تولیدات فکری خود مورخ و محدث دانسته‌اند که تنها شأن آنها بازگو کردن مباحث و خواسته‌های عصر مورخ بوده‌اند.

هر چند برخی مستشرقان به چند مخالف چنین نظریه‌ای هستند و وجود دفترهای کهن قرن‌های اولیه را به اثبات رسانده‌اند، اما این‌گونه مباحث باید ما را به این نکته مهم توجه دهنده که منبع‌شناسی وارد ساحت‌های جدیدی شده و بحث و پرداختن به آنها از مباحث بنیادین است که گاه باورهای مهم و جدی یک مذهب را نشانه می‌گیرد. برای مثال، انکار مهدویت از سوی نوادریشان غربگرا و اینکه روایات مربوط به این اندیشه، اصالت نداشته و برخاسته از نیاز و خواسته‌های جامعه شیعه قرن سوم بوده‌اند و در نتیجه امثال کلینی و شیخ صدوق را واداشته‌اند تا اولاً^۱ برای ادامه امامت شیعی، تئوری مهدویت را ساخته و سپس روایاتی برای آن دست و پا کنند، از چنین مباحثی متأثر است که برخی از مستشرقان در نقد منابع کهن گفته و این اندیشه را انتشار می‌دهند.^۱

به هر حال، ما در حوزه پژوهش‌های تاریخی بیش از هر چیز به منابع نوشتاری استناد می‌جوییم و هر چه شناخت دقیق از این منابع بیشتر و علمی‌تر باشد، رویکردهای بهتری به گزارش‌های تاریخی خواهد بود. اما ابهام اصلی در همین دستیابی به شناخت دقیق و جامع علمی است. بدین معنا که شاخص‌ها و مؤلفه‌های لازم و جامعی که نتیجه آنها شناخت و دستیابی به میزان اعتبار و ارزش این منابع باشد کدام‌اند و از چه راههای علمی می‌توان آنها را به دست آورد؟

بر این اساس سعی شده تا در این نوشتار منابع تاریخی شیعی تا قرن پنجم با استفاده از شاخص‌ها و مؤلفه‌های لازم و جامع، شناخته شده و تا اندازه‌ای اعتبار و ارزش این منابع تبیین شود.

۲. پرسش‌های اصلی

منابع تاریخی شیعه تا قرن پنجم از چه میزان اعتبار و اصالت علمی برخوردارند؟

۱. برای اطلاع بیشتر ر.ک: پاورقی شماره ۶ ذیل بحث از نسخه خطی و چاپی کتاب الجمل.

۳. پرسش‌های فرعی

– آیا داده‌ها و گزارش‌های تاریخی مورخان شیعی براساس گزارش‌های شفاهی بوده‌اند یا از منابع مکتوب بهره برده‌اند؟

– مورخان شیعی از کدام منابع مکتوب تاریخی برای تدوین تألیفات خود بهره برده‌اند؟

– آیا منابع تاریخی شیعه تا قرن پنجم نسخه‌های خطی معتبر دارند؟ در صورت نداشتن نسخه‌های خطی و تنها داشتن چاپ سنگی، این منابع چگونه معتبر خواهند بود و چه اطمینانی به تطابق چاپ سنگی با تألیف اصل وجود دارد؟

– چگونه می‌توان منابع مورد استفاده مورخان شیعی را که نامی از آنها نبرده‌اند، بلکه تنها گزارش را با نام بردن یک راوی، یا چند راوی نوشته‌اند، به‌دست آورد؟

– منابع تاریخی شیعه در چه بستر سیاسی، اجتماعی و فرهنگی تدوین شده‌اند و چه ضرورتی برای تألیف آنها بوده است؟

– آیا شناخت منابع و ارزش‌گذاری آنها به صورت مستقل صحیح است، یا باید همانند یک روایت ضعیف، که برای نتیجه‌گیری مطابقت داده می‌شود، منابع نیز با دیگر منابع مطابقت داده شوند؟

۴. ضرورت و اهمیت پژوهش

بحث درباره منبع‌شناسی به طور عام و منابع تاریخی شیعه به‌طور خاص، ضرورت هر پژوهشگر در مباحث تاریخی است؛ زیرا هر تصویر و برداشتی که از منابع و مستندات گزارش‌های تاریخی در ذهن پژوهشگر باشد، به همان اندازه در تحقیقات و نگرش‌های او به حوادث تاریخی تأثیر خواهد گذاشت؛ چنانچه نگاه عالمانه و عمیق و دقیق‌تری از منابع تاریخی وجود داشته باشد، به یقین توان بهتری برای ارزش‌گذاری اخبار و منابع تاریخی وجود خواهد داشت و در نتیجه، تحقیق ارائه شده مبتنی بر آنها، از ارزش علمی و دقت بالاتری برخوردار خواهد بود؛ اما اگر نگرش به منابع غلط، یا سطحی باشد، به همان اندازه پژوهشگر گرفتار خلط و تحلیل‌های نادرست شده و در نتیجه تصویری غیرواقعی از آنچه بوده ارائه خواهد داد. برای مثال، پژوهشگر تاریخ هر اندازه به منابع و روش کتابی مانند فتوح ابن‌اعثم و یا وقوعه صفين نصر بن‌مزاحم، واقفتر باشد ارزش و اعتبار این کتاب‌ها هم نزد او به همان اندازه خواهد بود و

در صورت تراحم گزارش‌های این کتاب‌ها با منابع دیگر، بهتر می‌تواند تراحم را به صورت علمی و صحیح رفع کند و انتخاب و تحلیلی واقع‌گرایانه و عالمانه داشته باشد.

از سوی دیگر نگاه توصیفی محض به یک منبع، نمی‌تواند ارزش واقعی یک منبع را نشان دهد. یعنی تا زمانی که جنبه‌های ارزش‌گذاری و اعتبار علمی یک منبع به صورت علم تفصیلی معلوم و آشکار نباشد، میزان اعتبار واقعی و حقیقی گزارش‌های آن منبع برای پژوهشگر نیز معلوم نخواهد بود. این فقدان می‌تواند گاه با توجه به نگاه اجمالی به نویسنده کتاب، بلکه شخصیت‌زدگی نسبت به نویسنده منبع، بدون اینکه به صورت دقیق شناختی بر منابع مورد استفاده در آن منبع و نسخه کتاب و موارد دیگر ارزش‌گذاری و اعتبار یک منبع باشد، پژوهشگر را به خطأ اندازد.

بنابراین، شناخت ارزش و اعتبار یک منبع، نیاز مبنایی و بنیادی یک پژوهشگر است و تا وقتی این شناخت حاصل نشده، پژوهش‌های مبتنی بر منابع، باری به هر جهت هستند که شاید یک منتقد جدی با تشکیک در اصل منبع مورد استفاده، تمام تصویرها و نظریه‌های یک پژوهشگر را ویران کند. متاسفانه ضرورت چنین شناختی نسبت به منابع، آن‌گونه که برای دانشجویان و گاه پژوهشگران لازم است، هنوز مورد توجه جدی قرار نگرفته و منبع‌شناسی به صورت توصیفی ارائه می‌شود.

با توجه به این مطالب، لازم است شناخت ما از منابع از مرحله شناخت به مؤلف – که گاه شخصیت علمی او بر نقد و بررسی گزارش‌های کتاب او سایه انداده – فراتر رفته، با بررسی‌های همه‌جانبه به صورت علم تفصیلی، تمام مواد ارائه شده یک منبع و نیز هر آنچه در این شناخت لازم و ضروری است، مورد بررسی قرار گیرد.

ازین‌رو، لازم است شاخص‌ها و مؤلفه‌های لازم برای شناخت تفصیلی و ارزش و اعتبار منابع، به طور دقیق شناسایی و بحث و بررسی شوند. پژوهش‌هایی که بدون این شناخت بوده و تنها به ارجاعاتی به منابع تاریخی بستنده کرده باشند آسیب‌پذیر و شکننده‌اند. صرف ارجاع به منبع کهن، هر چند ارجاع فنی است، اما هر ارجاع فنی، لازمه‌اش استناد به یک منبع و یا گزارش معتبر نخواهد بود؛ زیرا ممکن است دفترهای مورد استفاده یک منبع کهن، دست نوشته‌های یک راوی بسیار ضعیف یا کسی باشد که به خبرسازی متهم است. برای مثال، اگر بخش قابل توجیهی از کتاب وقوعه صفتین نصر بر پایه کتاب سیف‌بن‌عمر، یا عمروبن‌شمر جعفری